

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Politieke mogelijkhedenstructuur en de institutionalisering van de milieubeweging

Heijden, H.A. van der

Citation

Heijden, H. A. van der. (1996). Politieke mogelijkhedenstructuur en de institutionalisering van de milieubeweging. *Acta Politica*, 31: 1996(2), 138-163. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450393>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450393>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Politieke mogelijkhedenstructuur en de institutionalisering van de milieubeweging

Hein Anton van der Heijden¹

1. Inleiding en probleemstelling

Van de nieuwe onderwerpen die vanaf het begin van de jaren zeventig op de politieke agenda staan is het milieu ongetwijfeld een van de meest constante. Vijfenwintig jaar nadat het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne werd opgericht is het niet goed voorstelbaar dat milieu vroeger geen onderwerp is geweest van politiek en beleid. Op de politieke agenda gebracht door buitenparlementaire politieke activisten, is het milieu binnen enkele decennia een onderwerp geworden waaromheen zich een beleidsnetwerk heeft gevormd dat in hoge mate is geprofessionaliseerd. De deskundigheid die rond 1970 primair berustte bij milieuorganisaties en de hen ondersteunende wetenschappers heeft zich uitgebreid naar brede sectoren van overheid en maatschappij.²

De Nederlandse milieubeweging is in de tussenliggende periode vergaand geprofessionaliseerd en ook anderszins geïnstitutionaliseerd, en telt thans meer dan drie miljoen leden, ruim negen maal zoveel als alle politieke partijen tezamen, en bijna twee maal zoveel als de gehele Nederlandse vakbeweging.³ Het verschil tussen milieuorganisaties en pressiegroepen is steeds moeilijker te zien maar, anders dan men wellicht zou verwachten, gaan professionalisering en institutionalisering niet gepaard met aansprekende successen. Integendeel: belangrijke successen zoals het tegenhouden van de hermetische afsluiting van de Oosterschelde, de aanleg van de Markerwaard en de bouw van nieuwe kerncentrales dateren uit een tijd dat de institutionalisering van de milieubeweging veel minder ver was voortgeschreden.⁴

De groei van de Nederlandse milieubeweging is geen weerspiegeling van een trend die opgaat voor grote delen van West Europa; zij is min of meer uniek. In Nederland was in 1991 17% van alle volwassenen georganiseerd in een milieuorganisatie, Duitsland kwam in dat jaar niet verder dan 7,5%, Engeland tot 4,7% terwijl België niet hoger reikte dan 3,4% en Frankrijk zelfs niet hoger dan 2,4% (Krohberger en Hey 1991: 4-5). Inmiddels zijn de verschillen tussen Nederland en de andere genoemde landen alleen maar nog groter geworden.

Ook bij de deelname van milieuorganisaties aan het beleidsproces zijn de

verschillen tussen Nederland en andere landen opvallend. Terwijl de Nederlandse Stichting Natuur en Milieu, bij uitstek de lobbyorganisatie van de Nederlandse milieubeweging, is vertegenwoordigd in zestig adviescolleges van de overheid, ontberen de Duitse, Franse en vele andere nationale milieubewegingen deze toegang ten enen male.

De vraag naar de oorzaak van deze verschillen in mate van institutionalisering tussen de verschillende nationale milieubewegingen is het onderwerp van dit artikel. Het theoretisch uitgangspunt is de politieke procesbenadering. Deze benadering verklaart verschillen in de mate van institutionalisering uit de verschillen in politieke mogelijkheden die de milieubeweging in elk van de afzonderlijke landen heeft om invloed uit te oefenen.⁵

In dit artikel wordt, in paragraaf 2, eerst de manier beschreven waarop in een internationaal-vergelijkend onderzoek naar vijf nieuwe sociale bewegingen in vier Westeuropese landen (Frankrijk, Duitsland, Nederland en Zwitserland) de politieke procesbenadering is uitgewerkt en geoperationaliseerd.⁶ Tevens wordt daar de politieke mogelijkhedenstructuur van de vier landen gekenschetst. Vervolgens wordt in kaart gebracht welke dimensies men kan onderscheiden aan het begrip institutionalisering, en wordt een aantal hypothesen geformuleerd over de relaties tussen de verschillende nationale politieke mogelijkhedenstructuren (de onafhankelijke variabele) enerzijds, en institutionalisering anderzijds (paragraaf 3). In paragraaf 4 volgt de toetsing van de hypothesen aan de hand van een analyse van de verschillen in institutionalisering tussen de milieubewegingen in de vier landen, en het artikel wordt besloten met een aantal conclusies (paragraaf 5).

2. Nieuwe sociale bewegingen en politieke mogelijkhedenstructuur

De politieke procesbenadering als zelfstandig paradigma in de studie van sociale bewegingen is een recent fenomeen (McAdam 1982; Tarrow 1983; Kitschelt 1986). Bij deze benadering gaat het om de factoren (politieke mogelijkheden structuur) die het succes en falen van sociale bewegingen verklaren.

In onze operationalisatie (voor een uitgebreide verantwoording zie Duyvendak en Koopmans 1992: 39-57) bestaat de politieke mogelijkhedenstructuur voor nieuwe sociale bewegingen uit vier groepen variabelen:

1. De aard van de bestaande politiek-maatschappelijke tegenstellingen;
2. de formele institutionele structuur van de staat;
3. de informele strategieën van de politieke elites t.o.v. 'uitdagers';
4. de machtsverhoudingen in het partijsysteem.

2.1 De aard van de politiek-maatschappelijke tegenstellingen

De ontwikkelingskansen van nieuwe sociale bewegingen zijn in de eerste plaats afhankelijk van de mate waarin oude conflictlijnen politiek geïntegreerd en gepacificeerd zijn (vgl. Brand (red.) 1985). Hoe meer er sprake is van integratie en pacificatie, des te meer ruimte op de politieke agenda ontstaat voor 'nieuwe' onderwerpen en hoe meer ook de concurrentiestrijd tussen partijen zich richt op nieuwe issues (Duyvendak en Koopmans 1992: 39).

Oude conflictlijnen kunnen worden onderscheiden in twee categorieën: de twee scheidslijnen die voortkwamen uit de nationale revoluties: die tussen kerk en staat en tussen centrum en periferie, en de twee scheidslijnen die voortkwamen uit de industriële revolutie: die tussen stad en platteland en die tussen bourgeoisie en proletariaat (Lipset en Rokkan 1967).

In drie van de vier in het onderzoek betrokken landen – Duitsland, Nederland en Zwitserland – zijn deze vier conflictlijnen overwegend politiek geïntegreerd en gepacificeerd. Regionale, religieuze en agrarisch-industriële tegenstellingen blijken relatief onbelangrijk of zijn effectief opgelost, en de vakbeweging heeft er een vaste plaats aan de onderhandelingstafel. Het aandeel van de nieuwe sociale bewegingen in het totale aantal buitenparlementaire acties is, conform de theoretische vooronderstelling, relatief groot: tussen 61,1 en 73,3% (zie tabel 1).⁷

In Frankrijk daarentegen spelen de arbeidersbeweging en andere 'oude' sociale bewegingen in het sociaal protest een veel belangrijker rol dan in de andere drie landen. De protestacties van nieuwe sociale bewegingen vormen niet meer dan ruim een derde van alle acties.

Tabel 1 Percentage acties van nieuwe sociale bewegingen in verhouding tot het totale aantal buitenparlementaire acties in vier landen

	Nederland	Duitsland	Frankrijk	Zwitserland
anti-kernenergiebeweging	5,1	12,8	12,8	7,6
overige milieubeweging	8,1	11,4	4,4	10,5
totaal milieubeweging	13,2	24,2	17,2	18,1
vredesbeweging	16,8	18,7	4,4	6,2
solidariteitsbeweging	17,7	15,0	9,4	15,4
andere nieuwe soc. bew.	17,7	15,4	5,2	21,4
totaal nieuwe soc. bew.	65,4	73,3	36,2	61,1
overige bewegingen	34,6	26,7	63,8	38,9
totaal	100%	100%	100%	100%
N=	1.322	2.351	2.241	1.162

2.2 De formele institutionele structuur van de staat

De formele institutionele structuur van de staat, gezien vanuit het perspectief van nieuwe sociale bewegingen, kan worden onderverdeeld in vier verschillende elementen:

1. De mate van verticale territoriale decentralisatie;
2. De horizontale concentratie van staatsmacht;
3. De aard van het electorale stelsel;
4. De aanwezigheid van direct-democratische procedures.

Belangrijk nu voor nieuwe sociale bewegingen is het aantal toegangspunten ('points of access'), dat deze vier onderdelen van de formele institutionele structuur van de staat bieden. Hoe meer territoriale decentralisatie; hoe geringer de horizontale concentratie van staatsmacht; hoe opener het electorale stelsel; en hoe meer direct-democratische procedures, des te groter is het aantal 'points of access', het aantal plaatsen in het politieke systeem waarop nieuwe sociale bewegingen hun eisen kunnen articuleren.

Met betrekking tot *verticale territoriale decentralisatie*, de mate waarin overheidstaken, -bevoegdheden en de daarbij horende financiële middelen zijn verdeeld over de nationale, regionale en lokale overheid, vallen de vier landen duidelijk uiteen in twee groepen: federale (Duitsland, Zwitserland) en gecentraliseerde landen (Frankrijk, Nederland).

De eenvoudigste indicator voor het onderscheid tussen federale en eenheidsstaten is het percentage van de belastingen dat op de verschillende overheidsniveaus wordt geheven. In Duitsland en Zwitserland is het aandeel van de centrale overheid in de totale belastingheffing 51 resp. 41%, terwijl deze percentages in Frankrijk en Nederland 88 c.q. 98% bedragen (vgl. Lijphart 1984: 178). Hiermee correspondeert het aantal autonome taken en bevoegdheden van de subnationale overheden, dat in Duitsland en Zwitserland hoog is, terwijl de lagere overheden in Nederland en Frankrijk zich vooral bezighouden met medebewindstaken.

Het politieke niveau waarop de overheidstaken en bevoegdheden zijn geconcentreerd vindt zijn weerslag in het politieke niveau waarop de activiteiten van nieuwe sociale bewegingen zich richten: in Frankrijk en Nederland is het nationale niveau veruit het belangrijkste, terwijl in Duitsland ook veel acties plaatsvinden op regionaal/lokaal niveau (zie tabel 2).

Ten aanzien van de *horizontale concentratie van staatsmacht*, de al dan niet evenredige verdeling van bevoegdheden tussen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, kan in de eerste plaats een onderscheid worden gemaakt tussen landen met een parlement dat een sterke positie inneemt ten opzichte van de regering (Nederland, Duitsland), en landen waar de bevoegdheden sterk zijn geconcentreerd bij de uitvoerende macht: de presi-

dentiële democratie Frankrijk, en Zwitserland, waar het parlement de regering niet kan heenzenden.

Een tweede onderscheid heeft betrekking op de rechterlijke macht. Terwijl deze in Duitsland een extra 'point of access' vormt voor nieuwe sociale bewegingen om de vermeende onwettigheid van bestaande voorstellen juridisch aan te vechten met een beroep op de grondwet, ontbreekt deze mogelijkheid voor burgers en organisaties in de andere drie landen.

Ook *de aard van het electorale stelsel* draagt bij aan het aantal toegangspunten dat nieuwe sociale bewegingen hebben om invloed uit te oefenen op de politieke besluitvorming, met name door middel van een 'eigen' politieke partij (vgl. hierover Richardson and Rootes (eds.) 1995). Landen met een districtenstelsel zoals Frankrijk vormen het ene uiterste van het continuüm: in deze landen is het voor nieuwe (bijv. groene) partijen extreem moeilijk om door te dringen tot het parlement. Aan het andere uiterste staan landen met een proportionele vertegenwoordiging en een lage kiesdrempel zoals Zwitserland en Nederland, terwijl Duitsland met zijn 5%-drempel in dit opzicht een intermediaire casus vormt.

Direct-democratische procedures ten slotte, de mogelijkheid van het initiëren van referenda, vormen een extra toegangspunt voor nieuwe sociale bewegingen in Zwitserland, terwijl deze mogelijkheid in de andere drie landen geheel of nagenoeg geheel afwezig is.

Tabel 2 Politiek niveau waarop de activiteiten van nieuwe sociale bewegingen zich richten *

	Duitsland	Frankrijk	Nederland
internationaal	14,1	10,1	26,8
nationaal	38,9	65,9	51,7
regionaal	23,5	19,0	4,9
locaal	23,5	6,8	16,6
totaal	100%	100%	100%
N=	2.054	863	1.165

* Zwitserland geen data beschikbaar

2.3 Informele strategieën van politieke elites ten opzichte van uitdagers

De mogelijkheden van nieuwe sociale bewegingen tot het uitoefenen van invloed worden niet alleen bepaald door de formele institutionele structuur van de staat: ook de informele strategieën die de politieke elites hanteren ten

aanzien van organisaties en bewegingen die eisen stellen aan het politieke systeem, met andere woorden het politieke systeem 'uitdagen', zijn van belang.

Het belangrijkste onderscheid is dat tussen enerzijds integratieve strategieën, strategieën waarmee wordt gepoogd 'uitdagers' te integreren in het politieke systeem, en anderzijds strategieën waarmee wordt gepoogd uitdagers uit te sluiten ('exclusieve elitestrategieën'; Duyvendak en Koopmans 1992: 47). Integratieve elitestrategieën zijn bijvoorbeeld facilitatie (het verlenen van subsidie of andere vormen van materiële steun aan bewegingen of organisaties), assimilatie (het veelvuldig overleggen met bewegingen en het zoeken naar gemeenschappelijke probleemdefinities en oplossingsstrategieën), en coöperatie (het opnemen van bewegingen in officiële overleg- en adviesorganen van de overheid). Voorbeelden van exclusieve strategieën zijn repressie, confrontatie en polarisatie: bewegingen en hun acties worden met harde hand onderdrukt.

In de vier door ons onderzochte landen blijkt een duidelijke tweedeling te kunnen worden gemaakt tussen enerzijds Duitsland en Frankrijk, waar exclusieve strategieën overheersen, en anderzijds de consensusdemocratieën Nederland en Zwitserland, waar inclusieve strategieën de boventoon voeren (voor een uitgebreide toelichting zie Kriesi et al. 1992: 222-223).

2.4 Politieke machtsconfiguratie

Het vierde aspect van de politieke mogelijkhedenstructuur voor nieuwe sociale bewegingen is de machtsconfiguratie in het partijensysteem. Uitgangspunt hierbij is dat niet alle politieke partijen voor nieuwe sociale bewegingen van evenveel belang zijn als potentiële alliantiepartners. Nieuwe sociale bewegingen en hun aanhangers hebben in het algemeen veel meer verwantschap met linkse, waaronder sociaal-democratische, politieke partijen, dan met rechtse partijen (Kriesi et al. 1992). Een van de gevolgen hiervan is dat nieuwe sociale bewegingen terughoudender zijn in hun oppositie in een periode waarin linkse partijen deel uitmaken van de regering, en harder wanneer linkse partijen in de oppositie zijn (vgl. voor een uitwerking van deze gedachte Kriesi et al. 1992: 230).⁸ Een duidelijk voorbeeld wordt geleverd door een vergelijking van het aantal acties in Duitsland en Frankrijk gedurende de jaren zeventig en tachtig. Terwijl in Frankrijk gedurende de jaren zeventig, toen links in de oppositie was, het aantal acties zeer groot was, vielen de acties vanaf 1981, het jaar waarin Mitterand tot president werd gekozen, vrijwel stil (Duyvendak et al. 1992: 261; Kriesi et al. 1992: 238). In Duitsland daarentegen bereikte het aantal acties juist zijn hoogtepunt tijdens de jaren tachtig, het decennium waarin de SPD oppositiepartij was (t.a.p.).⁹

Ook in Nederland was het aantal acties tussen 1978 en 1989 veel groter dan ten tijde van het kabinet Den Uyl en het kabinet Lubbers-Kok (vgl. Kriesi et al. 1992: 230). In Zwitserland maakt de sociaal-democratische partij permanent deel uit van de regering en is de politieke machtsconfiguratie dus geen discriminerend onderdeel van de verklarende variabele.

3. Begripsvorming en hypothesen

3.1 Institutionaliserings

Institutionalisering in de meest brede zin is wel gedefinieerd als 'het proces van structurering der interacties en communicaties door cultuurvorming. ... De aanvankelijk nog persoonlijke normen, verwachtingen, doeleinden en waarden tenderen naar een collectief patroon, dat stabiliserende functies voor de interacties en communicaties krijgt' (van Doorn en Lammers 1959: 119).

Het proces van institutionalisering van nieuwe sociale bewegingen hebben wij uiteengelegd in drie onderdelen: 1) organisatorische groei; 2) interne institutionalisering en 3) externe institutionalisering.

Organisatorische groei, de groei van de tot een sociale beweging behorende organisatieorganisaties, is zowel een voorwaarde voor, als een verder gevolg van interne en externe institutionalisering. Met andere woorden: organisatorische groei en interne/externe institutionalisering versterken elkaar. Organisatorische groei heeft in de eerste plaats betrekking op de groei van het aantal leden van de beweging ('de constituents'), en ten tweede, op de hiermee gepaard gaande groei van de hoeveelheid financiële middelen die een sociale beweging tot haar beschikking heeft.¹⁰

Het verschil tussen interne en externe institutionalisering (vgl. Duyvendak 1992: 53) heeft betrekking op het verschil tussen de interne veranderingen in een sociale beweging als gevolg van de organisatorische groei en de wijze van optreden van een organisatie naar de buitenwereld. De noodzaak van *interne institutionalisering* voor het bereiken van succes is een van de centrale thema's van de auteurs die schreven vanuit het resource mobilization paradigma. Gamson (1975) bijvoorbeeld heeft laten zien dat bureaucratie, centralisatie van macht en het voorkomen van afscheidingen, drie aspecten van interne institutionalisering, allemaal bijdragen aan het succes van een beweging. Organisaties die werden gekenmerkt door een sterke mate van bureaucratie, centralisatie van macht en het vermogen afscheidingen te voorkomen, waren veel succesvoller dan organisaties die deze eigenschappen ontbeerden. In dit artikel wordt interne institutionalisering geoperationaliseerd aan de hand van twee variabelen: professionalisering en centralisatie.¹¹

Professionalisering heeft betrekking op het gegeven dat de groei van het aantal leden en de financiële middelen leidt tot de overname van het werk van vrijwilligers door betaalde stafleden. Professionalisering is geoperationaliseerd als het aantal betaalde stafleden dat een sociale beweging in dienst heeft. *Centralisatie* heeft betrekking op de vraag of een organisatie al dan niet een territoriaal gedecentraliseerde structuur heeft, dat wil zeggen een structuur waarin lokale of regionale afdelingen met bepaalde bevoegdheden bestaan waarin de leden de mogelijkheid hebben actief te zijn.

Externe institutionalisering, de wijze waarop een sociale beweging naar buiten toe optreedt, wordt in dit artikel geoperationaliseerd aan de hand van twee variabelen: de verhouding tussen het aantal conventionele en onconventionele acties, en het aantal keren dat sociale bewegingen bij hun onconventionele acties kiezen voor confrontatieve en gewelddadige actievormen.¹² Vele (nieuwe) sociale bewegingen waren er oorspronkelijk op gericht om door middel van onconventionele en vaak confrontatieve acties misstanden aan de kaak te stellen of doeleinden te verwezenlijken. Externe institutionalisering behelst onder meer een tegemoetkoming aan degenen die voorheen als 'tegenstanders' werden gezien, en dat betrof vooral de overheid. Deze tegemoetkoming neemt in de praktijk de vorm aan van een geringer aantal radicale, buitenparlementaire acties, een minder onconventioneel actierepertoire en meer institutionele samenwerking met andere actoren die actief zijn op het betreffende terrein, in de eerste plaats de overheid.

3.2 Institutionalisering en politieke mogelijkhedenstructuur

Institutionalisering is een fenomeen waaraan wellicht geen enkele sociale beweging na verloop van tijd kan ontsnappen, maar toch wordt, zo luidt de basishypothese van dit artikel, de mate van institutionalisering voor een belangrijk deel bepaald door de specifieke politieke mogelijkhedenstructuur waarbinnen een instrumentele sociale beweging moet opereren. Met andere woorden: in het ene land zal er meer institutionalisering zijn dan in het andere, afhankelijk van de politieke mogelijkhedenstructuur.

In de voorafgaande paragrafen zijn de verschillende componenten die tezamen de politieke mogelijkhedenstructuur constitueren, gepresenteerd, alsmede de samenstellende delen van het begrip institutionalisering. Wanneer men nu de verschillende aspecten van institutionalisering enerzijds, en van de politieke mogelijkhedenstructuur anderzijds met elkaar combineert, dan kan de basishypothese in de volgende zes (deel)hypothesen worden uiteengelegd.¹³

A. Organisatorische groei

Hypothese 1. In een land waar de oude politiek-maatschappelijke tegenstellingen groot zijn zal de steun voor nieuwe sociale bewegingen klein zijn, waardoor de organisatorische groei van deze bewegingen gering is. Voor landen waar de oude tegenstellingen relatief onbelangrijk zijn geldt het omgekeerde.

Hypothese 2. In landen met een geringe mate van verticale territoriale decentralisatie, bevordert de noodzaak om te opereren op nationaal niveau het ontstaan en de groei van grote nationale organisaties. In federale staten is de noodzaak hiertoe minder aanwezig, en zal derhalve minder sprake zijn van grote nationale organisaties.

B. Interne institutionalisering

Organisatorische groei bevordert interne institutionalisering. De politieke mogelijkhedenstructuur is rechtstreeks bepalend voor de mate van organisatorische groei en het ontstaan van grote nationale organisaties (vgl. hypothese 1 en 2) maar is alleen indirect, namelijk via haar relatie met organisatorische groei, van invloed op de mate van professionalisering. Immers, alleen daar waar sprake is van grote organisatorische groei zijn de middelen voorhanden om een groot aantal betaalde stafleden in dienst te nemen.¹⁴ De derde hypothese luidt derhalve:

Hypothese 3. De hoogste mate van professionalisering van sociale bewegingen is te vinden in landen met de grootste nationale bewegingen (centralistisch bestuurde landen waar de oude maatschappelijke tegenstellingen relatief onbelangrijk zijn) kennen de hoogste mate van professionalisering.

De noodzaak tot centralisatie van de organisatie is niet alleen het gevolg van organisatorische groei: zij kan ook worden beïnvloed door de politieke mogelijkhedenstructuur. Verwacht mag worden dat deze noodzaak geringer is in federale landen dan in centralistisch bestuurde landen, omdat de organisaties in federale staten op meer verschillende bestuursniveaus moeten opereren. De hypothese luidt derhalve:

Hypothese 4. De nationale organisaties in centralistisch bestuurde landen kennen een grotere mate van centralisatie dan de nationale organisaties in federale staten.

C. Externe institutionalisering:

Een klein aantal formele 'points of access' (weinig territoriale decentralisatie, grote horizontale concentratie van staatsmacht, moeilijk toegankelijk electoraal stelsel, afwezigheid van direct-democratische procedures) bevordert het voeren van onconventionele acties, eenvoudig omdat er weinig andere mogelijkheden zijn (Duyvendak en Koopmans 1992). Een groot aantal 'points of access' werkt onconventionele acties juist tegen. De hypothese luidt derhalve:

Hypothese 5. Landen met een klein aantal formele 'points of access' voor nieuwe sociale bewegingen kennen het grootste percentage onconventionele acties. In landen met het grootste aantal 'points of access' is het percentage onconventionele acties het geringst.

Ook de samenstelling van het *onconventionele* deel van het actierepertoire, de verhouding tussen demonstratieve acties enerzijds en confrontatieve of gewelddadige acties anderzijds, wordt bepaald door de politieke mogelijkheden. Het meest belangrijk zijn hier de strategieën die de politieke elites hanteren ten opzichte van uitdagers. Op assimilatie gerichte strategieën werken niet-confrontatieve onconventionele acties, ofwel (vreedzame) demonstraties, in de hand, terwijl repressieve strategieën het voeren van confrontatieve of gewelddadige acties bevorderen. Aan de laatstgenoemde acties zal door slechts weinigen worden deelgenomen omdat de 'kosten' (bijvoorbeeld de kans het slachtoffer te worden van politiegeweld) voor velen te hoog zijn. De hypothese luidt:

Hypothese 6. In landen waar de informele elitestrategieën overwegend repressief zijn zullen in het onconventionele deel van het actierepertoire confrontatieve of gewelddadige acties relatief vaak voorkomen; in landen die worden gekenmerkt door elitestrategieën die op assimilatie zijn gericht, overheersen demonstratieve actievormen.

Toegesplitst op de vier landen kunnen de bovenstaande hypotheses nu als volgt worden ingevuld:

- Waar de oude tegenstellingen groot zijn, zal weinig organisatorische groei te vinden zijn (Frankrijk). Waar de oude tegenstellingen klein zijn, is veel organisatorische groei te verwachten (Duitsland, Nederland, Zwitserland).
- In centralistisch bestuurde landen, zijn grote nationale organisaties te verwachten (Frankrijk, Nederland). In federale staten zullen minder grote nationale organisaties te verwachten zijn (Duitsland en Zwitserland).
- In landen met veel organisatorische groei en grote nationale organisaties zal de meeste professionalisering optreden (Nederland). Grote nationale organisaties zonder veel organisatorische groei hebben geringe professionalisering tot gevolg (Frankrijk). Relatief kleine nationale organisaties met veel organisatorische groei zullen matige professionalisering tot gevolg hebben (Duitsland en Zwitserland).
- In centralistisch bestuurde landen, zijn overwegend centralistisch gestructureerde organisaties te verwachten (Nederland en Frankrijk). In federaal bestuurde landen zullen overwegend decentraal gestructureerde organisaties te vinden zijn (Duitsland en Zwitserland).
- Indien er weinig formele 'points of access' zijn, zijn veel onconventionele

acties te verwachten (Frankrijk en Nederland). In landen met veel formele 'points of access' zullen weinig onconventionele acties te vinden zijn (Duitsland en Zwitserland).

- Landen met repressieve elitestrategieën zullen meer confrontatieve dan niet-confrontatieve onconventionele acties kennen (Frankrijk en Duitsland). In landen met op assimilatie gerichte elitestrategieën zullen meer niet-confrontatieve dan confrontatieve onconventionele acties te vinden zijn (Nederland en Zwitserland).

4. De institutionalisering van de milieubeweging: empirische bevindingen¹⁵

4.1 Organisatorische groei en nationale organisaties

Hoewel de inzet van dit artikel betrekking heeft op de institutionalisering van de milieubeweging, is het opmerkelijk dat deze sociale beweging in oorsprong *niet* is geformaliseerd, maar zich vooral manifesteert in demonstraties, blokkades en andere onconventionele activiteiten. Een van de gevolgen hiervan is dat het haast per definitie onmogelijk te bepalen hoeveel leden de beweging in het begin had: nieuwe sociale bewegingen zijn in eerste instantie niet geformaliseerd, kennen geen formeel lidmaatschap, en hebben een vlottende aanhang. Daarnaast laten groepen politiek actieve burgers zich ook niet dwingen in het raamwerk van sociaal-wetenschappelijke onderscheidingen tussen bijvoorbeeld milieubeweging en Derde-Wereldbeweging. Dit alles maakt het moeilijk om de aanhang van de milieubeweging per land over een lange tijdsperiode nauwkeurig vast te stellen. Vooral voor wat betreft de jaren zeventig moeten we het doen met zeer algemene uitspraken:

Nieuwe sociale bewegingen in *Duitsland* begonnen als sterk gedecentraliseerde netwerken van Bürgerinitiative:

At the time of the Whyl and Brokdorf controversies, the scene was dominated by an intricate network of *Bürgerinitiativen*, loosely structured in a bottom-up fashion, true to the ideal-typical imagery of a new social movement. Local initiatives were often integrated in regional peak organizations, such as the *Badisch-Elsässischen Bürgerinitiativen* or the *Bürgerinitiativen Umweltschutz Unterelbe*, and regional and local organizations were represented at the national level by the *Bundesverband Bürgerinitiativen Umweltschutz* (BBU). (Koopmans 1992, p. 150-15)

In *Nederland* werden in de loop van de jaren zeventig 600 tot 700 nieuwe milieuactiegroepen opgericht. De meeste hiervan hadden een lokaal karakter en verzetten zich bijvoorbeeld tegen de aanleg van nieuwe wegen (Leidse

Baan, Amelisweerd), geluidhinder door vliegtuigen ('De lastige Zwanenburger'), voorgenomen waterstaatkundige werken (Actiegroep Oosterschelde Open, Vereniging tot Behoud van het IJsselmeer) (vgl. Tellegen 1983).

Het bovenstaande laat zien dat de milieubeweging in de jaren zeventig in Duitsland en Nederland een sterk gedecentraliseerd karakter had, iets wat evenzeer geldt voor Frankrijk en Zwitserland (vgl. Duyvendak 1992; Giugni 1993). Echter, voor alle vier de landen kan vanaf de jaren tachtig de groei van grote, nationale organisaties worden geconstateerd, een groei die onvermijdelijk leidde tot de marginalisering van het locale, 'grassroots' niveau.

Een duidelijk zicht op de organisatorische groei van de milieubeweging krijgen we wanneer we kijken naar de ontwikkeling van de ledenaantallen van vier (soorten) milieuorganisaties die aan het begin van de jaren negentig (met uitzondering van Friends of the Earth in Zwitserland) in alle vier landen aanwezig waren, en die die vier landen in het algemeen ook de grootste organisaties zijn. Het betreft de traditionele natuurbeschermingsorganisaties, Greenpeace, het Wereldnatuurfonds en Friends of the Earth.

Traditionele natuurbeschermingsorganisaties werden in veel westerse landen rond de eeuwwisseling opgericht (vgl. Dalton 1994). De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten bijvoorbeeld dateert uit 1905, het jaar waarin de gemeente Amsterdam het plan opvatte huisvuil te gaan storten in het Naardermeer hetgeen tot verzet leidde bij een groep leraren, dominees en andere notabelen. Zij richtten een vereniging op om dit soort activiteiten in de toekomst te voorkomen.

De door ons onderzochte natuurbeschermingsorganisaties zijn, naast de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, de uit 1853 stammende Fédération Française des Sociétés de Protection de la Nature (FFSPN), de Naturschutzbund Deutschland (NABU) en de Schweizerische Bund für Naturschutz. De FFSPN is, zoals de naam al zegt, een *federatie* van natuurbeschermingsorganisaties waarbij het zwaartepunt van de activiteiten zeer duidelijk ligt op het niveau van de aangesloten organisaties. NABU is sinds 1991 de nieuwe naam voor de in 1899 opgerichte Deutscher Bund für Vogelschutz (DBV), een nieuwe naam die de formele bevestiging was voor de al veel eerder in de praktijk gebrachte verbreding van de doelstelling van vogelbescherming in engere zin naar natuurbescherming in bredere zin.

Hoewel de vier nationale organisaties in hun strategieën enigszins van elkaar verschillen, leggen zij in hun doelstellingen nog altijd meer nadruk op bescherming van de natuur ('conservationism') dan op milieu in de bredere zin van het woord ('environmentalism'). Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de werkwijze van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten: het aankopen van landschappelijk waardevolle terreinen om deze te beschermen tegen verdere aantasting.¹⁶

Van de vier onderzochte soorten nationale milieuorganisaties is *Greenpeace* de jongste. Vroeg in de jaren zeventig opgericht in Canada naar aanleiding van het verzet tegen Franse atoomproeven in de Stille Oceaan, werd in de jaren tachtig het ene na het andere kantoor in het buitenland geopend. Aan het begin van de jaren negentig beliep het totaal aantal donateurs, verspreid over de wereld, meer dan vijf miljoen. De onderwerpen waar *Greenpeace* zich mee bezig houdt kunnen worden samengevat onder de noemers behoud van de soorten (biodiversiteit); vervuiling door chemicaliën; nucleaire industrie; klimaatbescherming. De strategieën bestaan uit veel onderzoeks- en lobbywerk, maar verreweg de meeste publieke aandacht gaat uit naar spectaculaire acties, waarbij de zichtbaarheid in de media nadrukkelijk een doelstelling is (vgl. ook Knappe 1994). Een en ander heeft ertoe geleid dat *Greenpeace* voor veel van haar aanhangers een ware 'lifestyle' is geworden, inclusief *Greenpeace* T-shirts, sleutelhangers, ballpoints en agenda's.

Het *Wereldnatuurfonds* werd opgericht in 1961 en heeft thans kantoren in meer dan dertig landen. Wat de traditionele natuurbeschermingsorganisaties doen op nationaal niveau doet het *Wereldnatuurfonds* op internationaal niveau: het beschermen van de natuur vanuit een 'conservation' optiek. De strategieën zijn echter meer divers en lopen uiteen van het beschermen van het tropisch regenwoud in het Xishuangbannareservaat in China, onder meer door politiek lobbywerk, tot een studie naar de invloed van het landbouwbeleid van de Europese Unie op het leefmilieu in Europa. Evenals *Greenpeace* legt het *Wereldnatuurfonds* sterke nadruk op het werven van donateurs door middel van uitgekende mediacampagnes, donateurs wier activiteiten zich echter noodgedwongen beperken tot het lezen van het tijdschrift en het jaarlijks storten van een bijdrage. Immers, evenals bij *Greenpeace* is het actievoeren bij het *Wereldnatuurfonds* geheel geprofessionaliseerd.

Dit laatste aspect, de verhouding tussen een professionele staf en een passieve achterban, vormt het beslissende verschil met *Friends of the Earth*, de vierde van de door ons onderzochte nationale organisaties. Opgericht aan het eind van de jaren zestig heeft FoE thans landenkantoren in meer dan vijftig landen verspreid over de wereld. Echter, in tegenstelling tot het *Wereldnatuurfonds* zijn de landenorganisaties van FoE sterk gedecentraliseerd en worden actie-initiatieven van plaatselijke afdelingen in de meeste gevallen niet ontmoedigd maar juist gestimuleerd. Van de vier soorten nationale organisaties is *Friends of the Earth* ook duidelijk de meest gepolitiseerde en de meest radicale. Terwijl bijvoorbeeld de overige Nederlandse milieuorganisaties zich in hun verzet tegen de uitbreiding van Schiphol beperkten tot verzet tegen de ligging van de vijfde baan wegens de hierdoor veroorzaakte geluidhinder, verzette de Vereniging Milieudefensie, de Nederlandse afdeling van FoE, zich tegen de aanleg van de vijfde baan als zodanig omdat, in haar ogen, het vliegverkeer niet verder diende te groeien ('Schiphol is groot genoeg').

Tabel 3 Ontwikkeling ledental vier milieuorganisaties in vier landen 1980-1995

	1980	1985	1989	1991	1995
Greenpeace	22.500	162.000	1.269.000	1.429.000	1.258.000
WWF	249.000	289.000	306.000	578.000	1.756.000
FoE *	76.000	125.000	209.000	232.000	260.000
Natuurbesch.	853.000	1.085.000	1.273.000	1.559.000	1.830.000
totaal	1.200.500	1.661.000	3.057.000	3.798.000	5.104.000

* In Zwitserland bestond voor 1996 geen afdeling van *Friends of the Earth*.

Uit de tabel blijkt dat er wat betreft de vier organisaties inderdaad sprake is van een sterke organisatorische groei. Tussen 1980 en 1995 verviervoudigde het aantal leden van de milieuorganisaties.

Onze eerste hypothese, die voor Frankrijk op grond van de dominantie van oude tegenstellingen een geringe groei en voor de andere drie landen een grote organisatorische groei voorspelt, kunnen we toetsen door de ontwikkeling van de vier soorten organisaties per land te beschouwen.

Tabel 4 Ledental van de vier nationale organisaties gezamenlijk per land 1980-1995

	Duitsland	Frankrijk	Nederland	Zwitserland
1980	127.000	508.000	412.000	219.000
1985	377.500	860.000	440.000	227.000
1989	993.500	859.000	1.055.000	258.000
1991	985.000	921.000	1.756.000	258.000
1995	1.219.500	1.060.500	2.036.000	788.000

De hypothese wordt bevestigd. In relatieve aantallen blijft de groei van de milieubeweging in Frankrijk ver achter bij die in de overige drie landen. Tussen 1980 en 1995 groeide het totaal aantal leden van de vier milieuorganisaties in Nederland met een factor vijf, in Duitsland met een factor tien, in Zwitserland met een factor vier doch in Frankrijk slechts met een factor twee.

Van de vier onderzochte soorten milieuorganisaties heeft de traditionele natuurbescherming in de vier landen tezamen de meeste leden, op korte afstand gevolgd door het *Wereldnatuurfonds* en *Greenpeace*. De grootste groeier is *Greenpeace*, dat tussen 1980 en 1995 het ledental met een stijging van 22.500 naar 1.258.000 55 maal zo groot zag worden. Het *Wereldnatuur-*

fonds werd in die periode vijf keer zo groot, Friends of the Earth vier keer en de traditionele natuurbescherming twee keer.

Een opvallend gegeven is dat de Franse milieubeweging in ledental tot voor kort bijna uitsluitend de oude natuurbeschermingsorganisatie FFSPN omvatte. Deze heeft sinds 1985 een stabiele aanhang van 850.000 leden. De nieuwe organisaties Friends of the Earth en Greenpeace hebben in Frankrijk in vergelijking met de andere landen slechts een zeer bescheiden aanhang, maar het Wereldnatuurfonds zag tussen 1991 en 1995 haar ledental groeien van 30.000 naar 170.500.

De tweede hypothese luidde dat Nederland op grond van zijn gecentraliseerde politieke besluitvorming de grootste nationale organisaties zou kennen, met Frankrijk op de tweede plaats. Deze hypothese kunnen we toetsen door ledenaantallen van de vier genoemde nationale milieuoorganisaties per land te bekijken.

Tabel 5 Ledental van vier nationale milieuoorganisaties per land in 1995

	Duitsland	Frankrijk	Nederland	Zwitserland
Greenpeace	507.000	35.000	586.000	130.000
WWF	337.500	170.500	690.000	558.000
FoE	220.000	5.000	35.000	-
Natuurbesch.	155.000	850.000	725.000	100.000
totaal	1.219.500	1.060.500	2.036.000	788.000

Bij elkaar opgeteld heeft Nederland inderdaad de grootste nationale organisaties, Frankrijk staat niet op de tweede maar op de derde plaats, hoewel het verschil met Duitsland gering is. De relatief sterke positie van Frankrijk is vrijwel geheel te danken aan de FFSPN, de natuurbeschermingsorganisatie die er met haar aanhang van 850.000 leden in haar eentje voor zorgde dat Frankrijk tot diep in de jaren tachtig in ledentalen de grootste, hoewel nauwelijks groeiende, milieubeweging had.

In absolute ledenaantallen is de FFSPN nog steeds de grootste van de vijftien onderzochte organisaties, Greenpeace en het Wereldnatuurfonds zijn met 586.000 resp. 690.000 leden in Nederland groter dan hun zusterorganisaties in de andere landen.

4.2 Interne institutionalisering

Interne institutionalisering is gemeten aan de hand van twee variabelen: het aantal betaalde stafleden dat een milieuoorganisatie in dienst had (professionalisering), en het feit of een organisatie al dan niet is gecentraliseerd. Nauw verbonden met het aantal leden van een organisatie is de hoeveelheid financiële middelen die een organisatie tot haar beschikking heeft, financiële middelen die op hun beurt weer bepalend zijn voor het aantal stafleden dat een organisatie in dienst kan nemen. Tabel 6 geeft een overzicht van het budget van de vier (soorten) nationale milieuoorganisaties in 1991.

Tabel 6 Budget van vier nationale milieuoorganisaties per land in 1991 (gulden)

	Duitsland	Frankrijk	Nederland	Zwitserland (1989)
Greenpeace	76.800.000	1.000.000	16.390.000	*
WWF	23.600.000	6.700.000	30.000.000	14.700.000
FoE	6.720.000	300.000	4.000.000	-
Natuurbesch.	11.900.000	1.360.000	46.900.000	10.100.000
totaal	119.020.000	9.360.000	97.290.000	24.800.000

* geen cijfers beschikbaar

Hoewel het aantal leden van de vier milieuoorganisaties in Nederland in 1991 bijna twee maal zo groot was als dat in Duitsland, hadden de vier Duitse organisaties in dat jaar bijna 22 miljoen gulden meer te besteden. Echter, vergeleken met de Franse milieubeweging valt dit verschil in het niet: met een bijna gelijk aantal leden (985.000 tegenover 921.000) was het budget van de vier Duitse organisaties in dat jaar maar liefst twaalf keer zo groot: 119 miljoen gulden tegen negen miljoen in Frankrijk.

Het verschil in budget tussen de Duitse en de Nederlandse milieuoorganisaties wordt eerst en vooral verklaard door het verschil in budget tussen de Duitse en de Nederlandse tak van Greenpeace. Terwijl Greenpeace Nederland in dat jaar het recordaantal van 830.000 leden had, en het ledental van Greenpeace Duitsland al 540.000 bedroeg, had deze laatste organisatie in dat jaar toch een budget dat bijna vier maal zo groot was als dat van de Nederlandse zusterorganisatie: fl. 76.800.000 tegen fl. 16.390.000. Een analyse van de oorzaak van dit verschil valt buiten de reikwijdte van dit artikel.

De voornaamste reden voor het verschil tussen Frankrijk en Nederland ligt in het verschil in budget van de traditionele natuurbescherming. De Ne-

derlandse milieubeweging had in 1991 bijna twee maal zoveel leden als de Franse, maar het aantal leden van de FFSPN was anderhalf keer zo groot als dat van Natuurmonumenten: 850.000 tegen 580.000. Niettemin had Natuurmonumenten in dat jaar een budget van bijna 47 miljoen gulden, terwijl het budget waarover de Franse zusterorganisatie kon beschikken niet groter was dan fl. 1.360.000. De reden hiervoor is dat de contributies van de leden van de bij de FFSPN aangesloten organisaties voor het grootste deel naar die aangesloten organisaties gaan, en niet naar de overkoepelende federatie.

Zoals betoogd, bepaalt het budget van een organisatie voor een belangrijk deel de mate van professionalisering; onze hypothese luidde dat landen met de grootste nationale organisaties (centralistisch bestuurde landen waar de oude maatschappelijke tegenstellingen relatief onbelangrijk zijn) de hoogste mate van professionalisering kenden.

Tabel 7 Aantal werknemers van vier nationale milieuorganisaties per land in 1991

	Duitsland	Frankrijk	Nederland	Zwitserland*	totaal
Greenpeace	130	9	32	15	186
WWF	75	*	35	86	196
FoE	50	5	30	-	85
Natuurbesch	35	6	100	24	165
totaal	290	20	197	125	632

* Zwitserland cijfers 1989; WWF Frankrijk geen cijfers beschikbaar

Anders dan onze hypothese luidde hebben niet de Nederlandse maar de Duitse organisaties het grootste aantal werknemers in dienst. De Duitse milieuorganisaties – met name Greenpeace en het Wereldnatuurfonds – zijn weliswaar kleiner, maar tegelijk duidelijk rijker dan hun Nederlandse tegenvoetters, en daardoor in staat meer mensen in dienst te nemen. Conform de hypothese blijft het aantal betaalde stafleden in Frankrijk inderdaad sterk achter.

De tweede variabele aan de hand waarvan de mate van interne institutionalisering is gemeten was de centrale dan wel decentrale organisatie van de verschillende groepen. De hypothese luidde dat nationale organisaties in centralistisch bestuurde landen een grotere mate van centralisatie kennen dan de nationale organisaties in federale staten. De verhouding tussen gecentraliseerde en gedecentraliseerde organisaties in de vier landen zag er met betrekking tot de vier categorieën nationale milieuorganisaties als volgt uit.

Tabel 8 Territoriale decentralisatie van 15 nationale milieuorganisaties in vier landen

	ja	nee	verhouding (in %)
Duitsland	3	1	75-25
Frankrijk	2	2	50-50
Nederland	2	2	50-50
Zwitserland	2	1	67-33

De hypothese wordt bevestigd: in de eenheidsstaten Frankrijk en Nederland zijn de milieuorganisaties meer gecentraliseerd dan in de federale staten Duitsland en Zwitserland. Natuurlijk is de steekproef (15 organisaties) te klein om op basis hiervan al te stellige uitspraken te doen over de relatie tussen staatsvorm en centralisatie/decentralisatie van milieuorganisaties. Opvallend is echter wel dat Greenpeace in de eenheidsstaten Frankrijk en Nederland geen, en in Duitsland en Zwitserland wel territoriale decentralisatie kent. Het Wereldnatuurfonds is in geen van de landen territoriaal gedecentraliseerd, de traditionele natuurbescherming en Friends of the Earth in alle landen.

4.3 Externe institutionalisering

Externe institutionalisering heeft betrekking op de wijze waarop een sociale beweging naar buiten toe optreedt: voert zij vooral conventionele of vooral onconventionele acties; is het onconventionele deel van het actierepertoire wel of juist niet gericht op confrontatie? De vijfde hypothese luidde dat landen met een klein aantal formele 'points of access' voor nieuwe sociale bewegingen (Frankrijk, Nederland) het grootste aantal onconventionele acties kennen, terwijl in landen met veel 'points of access' (Duitsland, Zwitserland) het omgekeerde het geval is. Tabel 9 geeft een overzicht van het actierepertoire van de milieubeweging in vier landen.

De hypothese wordt bevestigd: Frankrijk en Nederland kennen het hoogste percentage onconventionele (demonstratieve, confrontatieve en gewelddadige) acties, resp. 82,9 en 66,1 %, terwijl Duitsland en Zwitserland zich op een lager niveau bevinden (60 resp. 33,9 %). Ook de rangorde van de vier landen is geheel conform de hypothese.

De zesde en laatste hypothese luidde dat in landen waar informele elitestrategieën overwegend repressief zijn (Duitsland, Frankrijk) confrontatieve en gewelddadige actievormen veel voor zullen komen, terwijl in landen die gekenmerkt worden door op assimilatie gerichte elitestrategieën, demon-

stratieve actievormen zullen overheersen. De hypothese veronderstelde dus meer confrontatieve en gewelddadige acties in Duitsland en Frankrijk dan in Nederland en Zwitserland. Het percentage confrontatieve en gewelddadige acties in deze vier landen was resp. 17,7, 30,2, 28,6 en 3,5. Met andere woorden: voor de twee uiterste gevallen, Frankrijk en Zwitserland, gaat de hypothese wel op, maar voor Duitsland en Nederland niet; in Nederland vonden meer confrontatieve en gewelddadige acties plaats dan men op grond van het prevaleren van assimilatieve elitestrategieën zou kunnen vermoeden.

Tabel 9 Actierepertoire van de milieubeweging 1975-1990 (in %)

	Duitsland	Frankrijk	Nederland	Zwitserland
conventioneel	40,0	17,1	33,9	61,1
direct democratisch				5,0
demonstratief	42,3	52,7	37,5	30,4
confrontatief	11,2	14,0	23,5	1,6
gewelddadig	6,5	16,2	5,1	1,9
totaal	100%	100%	100%	100%
N=	984	444	277	616

5. Conclusies

De rangorde van de vier onderzochte landen op de kenmerke van institutionalisering is als volgt:

Tabel 10 Rangorde van de vier landen m.b.t. de onderscheiden kenmerken van institutionalisering

	Duitsland	Frankrijk	Nederland	Zwitserland
Organisatorische groei	1	4	2	3
Grote nationale organisaties	2	3	1	4
Professionalisering	1	4	2	3
Centralisatie	4	1/2	1/2	3
Veel onconventionele acties	3	1	2	4
Veel confrontatieve acties	3	1	2	4

Van de zes hypothesen uit dit artikel worden er drie (1, 4 en 5) geheel, en drie goeddeels bevestigd. De organisatorische groei van de milieubeweging in de drie landen waar de oude maatschappelijke tegenstellingen relatief onbelangrijk zijn is veel groter dan de organisatorische groei in Frankrijk. De mate van centralisatie van de nationale milieuorganisaties in de twee eenheidsstaten is groter dan in de twee federatieve staten. En onconventionele acties komen meer voor in landen met een klein aantal formele points of access voor nieuwe sociale bewegingen (Frankrijk en Nederland) dan in landen met veel points of access.

Anders dan werd verwacht staat niet Frankrijk maar Duitsland (na Nederland) op de tweede plaats waar het de omvang van de nationale organisaties betreft (hypothese 2). Het verschil tussen de twee landen is niet erg groot, maar het geeft wel aan dat de meest internationaal georiënteerde milieuorganisaties, Greenpeace en het Wereldnatuurfonds, bij hun ontwikkeling relatief minder afhankelijk zijn van de formele institutionele structuur van de nationale staat. Verder kende niet Nederland maar Duitsland de hoogste mate van professionalisering.

De vijfde en zesde hypothese hadden betrekking op de onconventionele en confrontatieve/gewelddadige acties van de milieubeweging in het algemeen, en dus niet alleen op de acties van de vier grote nationale organisaties. Conform de zesde hypothesen had Zwitserland de minste en Frankrijk de meeste confrontatieve en gewelddadige milieuacties maar, anders dan was voorspeld, kwam dit soort acties meer voor in Nederland dan in Duitsland.

Niettemin kan men, samenvattend, concluderen dat de Nederlandse milieubeweging van de vier bewegingen verreweg het meest is geïnstitutionaliseerd. Omdat zij in 1980 al meer leden had dan haar Duitse counterpart was de organisatorische groei in procenten weliswaar geringer, maar in totaal heeft zij, bij een vijf maal kleinere bevolking, bijna twee maal zoveel leden. Tegelijk geeft het relatief grote aantal onconventionele en confrontatieve acties aan, dat er in Nederland een kloof bestaat tussen enerzijds de grote, gevestigde nationale milieuorganisaties met hun passieve achterban, en anderzijds de veel radicalere 'rest' van de milieubeweging. De enige grote nationale organisatie die deze kloof overbrugt is Greenpeace, een organisatie die ook in Nederland regelmatig van zich doet spreken door haar niet-conventionele en confrontatieve acties.

Deze observatie brengt ons, tot slot, tot enkele reflecties op de mogelijkheden en beperkingen van de institutionalisering van de milieubeweging. Organisaties als Natuurmonumenten, het Wereldnatuurfonds en Stichting Natuur en Milieu onderscheiden zich in de praktijk niet van andere pressiegroepen die proberen aandacht te winnen voor hun eisen. In de beleving van velen zijn het geen organisaties die deel uitmaken van een bredere beweging, maar zelfstandige instituties waarmee leden en donateurs weinig

emotionele binding hebben. Milieuorganisaties als Natuurmonumenten en het Wereldnatuurfonds voeren geen acties die autoriteiten *uitdagen*, creëren geen *onzekerheid* voor de autoriteiten, en genereren evenmin *solidariteit*, drie aspecten die voor Tarrow bij uitstek de kenmerken zijn van collectieve actie (Tarrow 1994: 101-102). Het feit dat meer dan drie miljoen Nederlanders lid zijn van een milieuorganisatie wil geenszins zeggen dat zij allen bereid zijn iets substantieels te doen of na te laten in het belang van het milieu: deelnemen aan een actie of demonstratie, (op de bres staan voor) minder autorijden, minder vlees eten, minder vliegvakanties etc.

In de literatuur is wel het onderscheid gemaakt tussen milieu-attitude en milieugegedrag: kennis van en belangstelling voor het milieu, tegenover de bereidheid zich daadwerkelijk in te zetten voor het milieu (vgl. Ester 1980). Sinds jaar en dag scoort Nederland hoog met betrekking tot milieu-attitude, maar voor velen lijkt het passieve lidmaatschap van Greenpeace, Natuurmonumenten of het Wereldnatuurfonds, naast de tweewekelijkse gang naar de glasbak, de enige vorm van milieugegedrag waartoe zij zich voelen aangespoord. Dit leidt tot de paradoxale situatie dat de milieubeweging in de jaren zeventig met veel minder (maar ook veel actievere en meer betrokken) leden, meer tastbare successen wist te boeken dan de beweging van het afgelopen decennium.

Noten

1. De auteur dankt Jan Willem Duyvendak, Cees van der Eijk en Philip van Praag voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. Voor een analyse van de sociale constructie van het milieu als politiek probleem en de rol van wetenschappers en milieuorganisaties daarbij zie Braidotti et al. 1994; Hajer 1993; van der Heijden, Koopmans and Giugni 1992; Jamison, Eyerman and Cramer 1991.
3. Het totaal aantal leden en donateurs van de Nederlandse milieuorganisaties bedroeg op 1 januari 1995 3.017.960 (telling Vara radioprogramma *Vroege Vogels*). Het aantal leden van politieke partijen bedroeg op die datum 326.116 (Hippe, Lucardie en Voerman 1995: 26), terwijl het aantal leden van de drie belangrijkste vakcentrales (FNV, CNV, MHP) ongeveer 1,6 miljoen bedroeg. Op 1 januari 1996 telde de Nederlandse milieubeweging volgens de telling van *Vroege Vogels* 3.288.558 leden en donateurs, 8,9% meer dan een jaar eerder. Bij de tellingen is geen rekening gehouden met eventuele dubbellidmaatschappen; aan de andere kant zijn de lidmaatschappen van met name de grote organisaties als Natuurmonumenten en het Wereldnatuurfonds vaak gezinslidmaatschappen, waarbij meerdere leden van één gezin slechts één lidmaatschapskaart hebben, en derhalve slechts gelden als één lid of donateur.
4. Voor een overzicht van de behaalde successen van de Nederlandse milieubeweging zie Cramer 1989; van der Heijden 1992; van Noort 1988.
5. Internationaal-vergelijkende studies naar milieubewegingen zijn schaars. In de meeste publicaties over het onderwerp wordt de milieubeweging gepresenteerd en behandeld als een van de 'nieuwe sociale bewegingen' (vgl. voor dit concept bijv. Brand

1985; Duyvendak et al. 1992; Morris en McClurg Müller 1992; Offe 1985), maar wellicht door de breedheid en veelomvattendheid van de beweging laat zij zich moeilijk vatten in systematische vergelijkingen. Het deel van de milieubeweging daarentegen dat in de jaren zeventig het meest van zich deed spreken, de anti-kernenergiebeweging, is meermalen internationaal-vergelijkend onderzocht (bijv. Flam (ed.) 1994; Kitschelt 1985; Rucht 1990; Rüdig 1990).

Internationaal-vergelijkende studies naar nieuwe sociale bewegingen (bijv. Klandermans, Kriesi and Tarrow (eds.) 1988; Kriesi et al. 1992, 1995; Flam (ed.) 1994; Hey en Brendle 1994) zijn steeds vaker theoretisch geïnspireerd door de benadering die de verschillen tussen de aard en de ontwikkeling van bewegingen verklaart uit de verschillen tussen de politieke systemen in de verschillende landen (politieke procesbenadering). Waar bij de studie naar afzonderlijke nieuwe sociale bewegingen op nationaal niveau de 'Resource Mobilization Approach', de 'New Social Movement-approach' en de 'sociaal-constructionistische benadering' elk hun eigen domein hebben verworven, daar krijgt in vergelijkende studies de politieke procesbenadering steeds meer de voorkeur.

Rucht (1989) en Rüdig (1988: 29-30) maken een onderscheid tussen 'conservatism', 'environmentalism' and 'ecologism', drie stromingen die in hun opvatting tezamen de milieubeweging vormen. De eerste categorie, natuurbescherming, heeft betrekking op de bescherming van de natuur om esthetische, ethische en/of religieuze redenen. Environmentalisme wordt door Rucht gedefinieerd als 'a pragmatic attitude to the preservation or improvement of the human environment in a very broad sense, focusing on the exploitation of natural resources, problems of noise, pollution of air, soil and water, healthy food etc.'. Ecologisme tenslotte 'goes far beyond a certain range of environmental problems and their corresponding policies. This concept implies a holistic vision of a decentralized, democratic and egalitarian society, existing in harmony with nature' (Rucht 1989). Het onderscheid tussen environmentalisme en ecologisme correspondeert met het vaak gemaakte onderscheid tussen 'shallow ecology' en 'deep ecology' (Dobson 1990: 47).

Bij het benoemen van de beweging als geheel geven sommige auteurs de voorkeur aan de termen ecologische of ecologiebeweging (ecological movement) (bijv. Rüdig 1988), terwijl anderen de term milieubeweging (environmental movement) prefereren (bijv. Dalton 1994; Jamison, Eyerman en Cramer 1991; van Noort 1988). Omdat de term milieubeweging (environmental movement) meer aansluit bij hedendaagse probleemdefinities in West Europa (vgl. Hajer 1993) geef ook ik de voorkeur aan deze term.

6. Het onderzoeksteam bestond uit een vijftal medewerkers van de universiteiten van Amsterdam en Genève. De vijf onderzochte bewegingen zijn de vredesbeweging, de milieubeweging, de solidariteitsbeweging (bijv. Derde wereldgroepen, Amnesty International etc.), de homobeweging en de autonomen (kraak)beweging. De resultaten van de afzonderlijke landenstudies zijn neergelegd in Duyvendak et al 1992 (Nederland) en in de dissertaties van Duyvendak 1992 (Frankrijk), Giugni 1993 (Zwitserland) en Koopmans 1992 (Duitsland). De resultaten van de landenvergelijkingen zijn tot nog toe verschenen in de vorm van een aantal artikelen en boekbijdragen (bijv. van der Heijden, Koopmans and Giugni 1992; Kriesi et al. 1992) en een boek (Kriesi et al. 1995).

7. De cijfers in de tabellen 1, 2 en 9 zijn gegenereerd in een analyse van dagbladverslagen over acties van sociale bewegingen in onze vier landen over de periode 1975-1989. Hiervoor werden alle berichten in de maandagedities van de *Frankfurter Rundschau* (Duitsland), *Le Monde* (Frankrijk), *NRC/Handelsblad* (Nederland) en de *Neue Zürcher Zeitung* (Zwitserland) over de periode 1975-1989 gecodeerd. Voor een uitgebreide beschrijving en verantwoording van deze procedure zie Duyvendak et al. (1992), p. 251-256.

8. Een tweede aspect, dat hier niet verder wordt behandeld, is het verschil tussen een verdeeld en een niet verdeeld links, en de invloed hiervan op het mobilisatievermogen van nieuwe sociale bewegingen. Wanneer links bijvoorbeeld is verdeeld in een sociaal-democratische en een sterke communistische vleugel, zoals in Frankrijk jarenlang het geval was, zal de handelingsruimte voor nieuwe sociale bewegingen kleiner zijn dan in een situatie waarin deze verdeeldheid niet bestaat (vgl. voor een uitwerking hiervan Kriesi et al. 1992: 232 ff.).

9. De in ons onderzoek geconfirmeerde hypothese over de invloed van de politieke machtsconfiguratie op het aantal acties dient te worden onderscheiden van het door verschillende auteurs gehanteerde concept protestgolven (vgl. voor een uitwerking hiervan Koopmans 1993).

10. Daarnaast heeft organisatorische groei ook betrekking op de groei bij van het aantal bewegingsorganisaties binnen een sociale beweging (vgl. Kriesi 1992:3). Dit aspect blijft in dit artikel buiten beschouwing.

Het verschil tussen leden en aanhangers (en donateurs) is formeel van belang omdat bijvoorbeeld in Nederland organisaties met een verenigingsvorm (bijv. Vereniging Milieu-defensie) wel leden kennen, maar organisaties met een stichtingsvorm (bijv. Greenpeace) niet; van dit soort organisaties kan men alleen donateur worden. Met het containerbegrip leden/aanhangers/donateurs worden wij diegenen bedoeld die McCarthy en Zald hebben aangeduid als 'constituents', degenen die regulier middelen, m.n. geld, geven aan de organisatie in de vorm van een lidmaatschap en/of abonnement op het tijdschrift van de organisatie (McCarthy en Zald 1977: 1221).

11. Strikt genomen is formalisering (statuten, ledenlijst, formeel gekozen of benoemd bestuur etc.) de eerste en belangrijkste variabele. Echter, omdat het onderwerp van onderzoek geformaliseerde milieuorganisaties betreft, is formalisering geen discriminerend kenmerk voor de verschillen in mate van institutionalisering.

12. In ons codeboek was een groot aantal actievormen opgenomen, variërend van het indienen van een formeel bezwaarschrift tot het gebruik van geweld. Voor de onderhavige analyse zijn al deze actievormen gehercodeerd in vijf hoofdcategorieën van toenemend radicalisme: conventionele gebeurtenissen (bezwaarschriften, lobbyen, persverklaringen etc.); direct-democratische gebeurtenissen (volksinitiatief of referendum, alleen mogelijk in Zwitserland); demonstratieve gebeurtenissen (petities aanbieden, demonstraties etc.); confrontatieve gebeurtenissen (bezettingen, blokkades etc.); gewelddadige gebeurtenissen (ruiten ingooien, brand stichten, geweld tegen personen etc.). Demonstratieve, confrontatieve en gewelddadige gebeurtenissen vormen samen de groep onconventionele acties.

13. Deze zes deelhypothesevormen vormen geen uitputtende opsomming van alle mogelijke combinaties van de onderscheiden aspecten van institutionalisering en de politieke mogelijkhedenstructuur. Zo zijn bijvoorbeeld geen hypothesen geformuleerd over de invloed van de aard van het electorale stelsel afzonderlijk, of van de politieke machtsconfiguratie op institutionalisering. Over de relatie tussen de aard van het electorale stelsel en institutionalisering van sociale bewegingen bestaat geen theorievorming, een beschrijving van de relatie tussen de politieke machtsconfiguratie en institutionalisering veronderstelt een dynamische, diachrone analyse; een dergelijke analyse is relevant maar valt buiten de reikwijdte van dit artikel.

14. Hierbij wordt de mogelijkheid van subsidiëring buiten beschouwing gelaten.

15. In het kader van de in paragraaf 1 genoemde internationaal vergelijkende studie naar vijf nieuwe sociale bewegingen in vier Westeuropese landen is onderzoek gedaan naar diverse kenmerken van 84 sociale bewegingen voor de periode 1975-1989. Dit materiaal vormt de basis voor dit artikel, maar daarnaast is aanvullend empirisch onderzoek verricht

naar de ontwikkeling van de belangrijkste milieu-organisaties in de periode na 1989.

In de tweede plaats is gebruik gemaakt van gegevens uit een vanuit Duitsland gecoördineerd onderzoek naar de rol van milieuorganisaties in de EG (Krohberger en Hey 1991; Hey, Lasch en Gärtner 1992; Hey en Brendle (Hrsg.) 1994), een onderzoek waarin ook door de auteur van dit artikel werd geparticipeerd (van der Heijden 1994).

16. Het totale bezit van Natuurmonumenten bedraagt thans 54.000 hectare, bijna 2% van het totale Nederlandse grondgebied.

Literatuur

- Braidotti, R. et al. (1994), *Women, the environment and sustainable development*. London: Zed Books.
- Brand, K.W. (red.) (1985), *Neue Soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich*. Frankfurt: Campus.
- Carroll, W. (red.) (1992), *Organizing dissent. Contemporary social movements in theory and practice*. Victoria: Garamond Press.
- Cohen, J. (1985), 'Strategy or identity; New theoretical paradigms and contemporary social movements', *Social Research* 59/4, p. 663-717.
- Cramer, J. (1989), *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Dalton, R. (1994), *The green rainbow. Environmental groups in Western Europe*. New Haven: Yale University Press.
- Dobson, A. (1990), *Green political thought*. London: Harper.
- Doherty, B. (1994), 'The Fundi-Realo Controversy: An analysis of four European green parties', *Environmental Politics* 1, p. 95-120.
- Doorn, J.A.A. van en C.J. Lammers (1959), *Moderne sociologie; systematiek en analyse*. Utrecht: Het Spectrum.
- Duyvendak, J.W. (1992), *The power of politics. New social movements in an old polity; France 1965-1989*. Amsterdam: Academisch Proefschrift.
- Duyvendak, J.W., H. A van der Heijden, R. Koopmans en L. Wijmans (1992), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA.
- Duyvendak, J.W. en R. Koopmans (1992), 'Protest in een pacificatiedemocratie. Nieuwe sociale bewegingen en het Nederlandse politieke systeem'. In: J.W. Duyvendak et al., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA, p. 39-58.
- Ester, P. (1980), 'Milieubesef in Nederland', *Sociologische Gids* 27/2, p. 120-145.
- Flam, H. (red.) (1994), *States and anti-nuclear movements*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gamson, W.A. (1975), *The strategy of social protest*. Homewood (Ill.): Dorsey.
- Gamson, W.A. (1988), 'Political discourse and collective action'. In: B. Klandermans, H. Kriesi en S. Tarrow, *From structure to action: comparing movement participation across cultures*. Greenwich (Conn.): JAI-Press.
- Giugni, M. (1993), *Entre stratégie et opportunité. Les nouveaux mouvements sociaux en Suisse*. Geneve: These Université de Geneve.
- Hajer, M. (1993), *The politics of environmental discourse: A study of the acid rain controversy in Great Britain and the Netherlands*. Oxford: Ph. D. thesis.
- Heijden, H.A. van der (1990), *Tussen wetenschap en politiek*. Kampen: Mondiss.

- Heijden, H.A. van der (1992), 'Van kleinschalig utopisme naar postgiroactivisme? De milieubeweging 1970-1990'. In: J.W. Duyvendak et al., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA, p. 77-98.
- Heijden, H.A. van der, R. Koopmans en M. Giugni (1992), 'The West European environmental movement'. In: M. Finger (red.), *The green movement worldwide. Research in social movements, conflict and change*. Greenwich (Conn.): JAI-Press.
- Heijden, H.A. van der (1994), 'Die Niederländische Umweltverbände und das niederländische politische System'. In: C. Hey und U. Brendle (red.), *Umweltverbände und EG. Strategien, Politische Kulturen und Organisationsformen*. Opladen: Westdeutscher Verlag, p. 215-276.
- Hey, C. en U. Brendle (red.) (1994), *Umweltverbände und EG. Strategien, Politische Kulturen und Organisationsformen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hey, C., F. Lash en J. Gärtner (1992), *Directory of environmental organisations in the EC*. Freiburg: EURES.
- Hippe, J., P. Lucardie en G. Voerman (1995), 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994'. In: *Jaarboek Documentatiecentrum nederlandse politieke partijen 1994*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Inglehart, R. (1977), *The silent revolution. Changing values and political styles among western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jamison, A., R. Eyerman en J. Cramer (1991), *The making of the new environmental consciousness. A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark and The Netherlands*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Johnston, H. en B. Klandermans (red.) (1995), *Social movements and culture*. London: USL Press.
- Kitschelt, H. (1986), 'Political opportunity structures and political protest: anti-nuclear movements in four democracies', *British Journal of Political Science* 16, p. 57-85.
- Klandermans, B. (1991), 'New social movements and resource mobilization: the European and the American approach revisited'. In: D. Rucht (red.), *Research on social movements. The state of the art in western Europe and the USA*. Frankfurt: Campus, p. 17-46.
- Knappe, B. (1994), *Het geheim van Greenpeace*. Baarn: Mingus.
- Koopmans, R. (1992), *Democracy from below; New social movements and the political system in West Germany*. Amsterdam: Ph. D. thesis.
- Koopmans, R. en J.W. Duyvendak (1992), 'Sociale bewegingen en het primaat van de politiek'. In: J.W. Duyvendak et al., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA, p. 11-38.
- Koopmans, R. (1993), 'The dynamics of protest waves: West Germany 1965 to 1989', *American Sociological Review* 58, p. 637-658.
- Klandermans, P.G., H. Kriesi en S. Tarrow (red.) (1988), *From structure to action. Comparing movement participation across cultures*. Greenwich (CT): JAI-Press.
- Kriesi, H. (1986), *Nieuwe sociale bewegingen: Op zoek naar hun gemeenschappelijke noemer*. Inaugurele rede, Universiteit van Amsterdam.
- Kriesi, H. en Ph. van Praag jr. (1987), 'Old and new politics: The Dutch peace movement and the traditional organizations', *European Journal of Political Research* 15, p. 319-346.
- Kriesi, H. et al. (1992), 'New social movements and political opportunities in Western Europe', *European Journal of Political Research* 22, p. 219-244.
- Kriesi, H. et al. (1995), *Social movements in Western Europe. A comparative analysis*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Krohberger, K. en C. Hey (1991), *Die Beteiligungschancen der Umweltverbände auf Europäischer Ebene*. Freiburg: EURES.

- Lipset, S.M. en S. Rokkan (1967), 'Cleavage structures, party systems and voter alignments: an introduction'. In: S.M. Lipset en S. Rokkan (red.), *Party systems and voter alignments: cross national perspectives*. New York: Free Press, p. 1-64.
- McCarthy, J.D. en M. N. Zald (1977), 'Resource mobilization and social movements: a partial theory', *American Journal of Sociology* 82, p. 1212-1241.
- Melucci, A. (1990), *Nomads of the present. Social movements and individual needs in contemporary society*. Philadelphia: Temple University Press.
- Morris, A. en C. McClurg Mueller (red.) (1992), *Frontiers in social movement theory*. New Haven en London: Yale University Press.
- Müller-Rommel, F. (red.) (1989), *New politics in Western Europe: The rise and success of green parties and alternative lists*. London: Westview Press.
- Offe, C. (1985), 'New social movements: challenging the boundaries of institutional politics', *Social Research* 59, p. 817-868.
- Richardson, D. en C. Rootes (red.) (1995), *The green challenge. The development of green parties in Western Europe*. London: Routledge.
- Rucht, D. (1989), 'Environmental movement organizations in West Germany and France. Structure and interorganizational relations'. In: P.G. Klandermans (red.), *Organizing for change. Social movement organizations in Europe and the United States*. Greenwich (CT.): JAI-Press.
- Rucht, D. (1990), 'Campaigns, skirmishes and battles: anti-nuclear movements in the USA, France and West Germany', *Industrial Crisis Quarterly* 4, p. 193-222.
- Rüdiger, W. (1988), 'Peace and ecology movements in Western Europe', *West European Politics*, p. 26-39.
- Rüdiger, W. (1990), *Anti-nuclear movements. A world survey of opposition to nuclear energy*. Hanlow: Longman.
- Snow, D.A. et al. (1986), 'Frame alignment processes: Micromobilization and movement participation', *American Sociological Review* 51, p. 464-481.
- Tilly, C. (1978), *From mobilization to revolution*. Reading: Addison Wesley.
- Tarrow, S. (1994), *Power in movement. Social movements, collective action and politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Touraine, A. (red.) (1982), *Mouvements sociaux d'aujourd'hui; acteurs et analystes*. Paris: Ed. Ouvrieres.
- Zald, M.N. en J.D. McCarthy (1987), *Social movements in an organizational society. Collected essays*. New Brunswick (N.J.): Transaction Books.